

ЗАПАЗЫЧАНАЯ ЛЕКСІКА ПРЫ ВЫКЛАДАННІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Г. М. Давыдава

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

г. Мінск, Рэспубліка Беларусь

E-mail: jasjuchenja@tut.by

У артыкуле запазычаная лексіка разглядаецца як аб'ект асаблівай увагі пры выкладанні беларускай мовы. Апісваюцца асаблівасці, звязаныя са словамі іншамоўнага паходжання, пры вывучэнні сінонімаў, антонімаў, амонімаў і паронімаў, засваенні арфаграфічных норм і правіл, знаёмстве з марфемнай будовай слова і словаўтварэннем.

Ключавыя словы: запазычаная лексіка; правапіс запазычаных слоў; выкладанне беларускай мовы.

Пры выкладанні беларускай мовы вельмі часта даводзіцца звяртацца да запазычанай лексікі, якая ўзнікла праз полікультурную і полілінгвальную сітуацыю, што гістарычна склалася на Беларусі, якая заўсёды знаходзілася ў зоне актыўных палітычных, эканамічных, культурных і рэлігійных кантактаў.

На працягу ўсёй сваёй гісторыі беларуская мова цесна кантактавала з мовамі іншых народаў і ўзаемадзейнічала з імі, прымаючы новыя моўныя элементы і, адначасова, аддаючы ўласныя. Часцей за ўсё такімі моўнымі элементамі з'яўляліся лексічныя адзінкі; само ж моўнае ўзаемадзеянне, хоць і мела двухбаковую скіраванасць, было розным па інтэнсіўнасці, у пэўныя перыяды ўплыў на беларускую мову польскай ці рускай моў быў больш выразным і моцным, чым адваротны. Але не толькі польская і руская мовы ўздзейнічалі на беларускую мову – у яе лексічным складзе запазычанні з нямецкай, англійскай, французскай, ідыш, старажытнаяўрэйскай, грэчаскай, лацінскай і многіх іншых моў свету [1]. Безумоўна, не ўсе вядомыя беларускай мове лексічныя запазычанні былі пераняты непасрэдна з мовы-крыніцы, многія з іх трапілі праз пасрэдніцтва той жа польскай ці рускай мовы. Тым не менш сам факт існавання як вельмі даўніх, так і сучасных запазычанняў у лексічнай сістэме беларускай мовы сведчыць пра яе цесныя кантакты з мовамі іншых народаў, як тых, што пражывалі непасрэдна на беларускіх землях, так і аддаленых у прасторы.

Усе гэтыя цікавыя і важныя для мовазнаўцы акалічнасці з'яўляюцца аб'ектам навуковага асэнсавання і ў тэарэтычным, і ў практычным аспектах. Асобна можна і трэба гаварыць пра вывучэнне запазычанай лексікі пры выкладанні беларускай мовы, якое не можа быць зведзена да простага знаёмства навучэнцаў з відамі запазычанняў з розных моў.

Вучэбнай праграмай па вучэбнай дысцыпліне «Беларуская мова» для слухачоў падрыхтоўчага аддзялення і падрыхтоўчых курсаў, якія рыхтуюцца да здачы цэнтралізавагнага тэсціравання і паступлення ва ўстановы вышэйшай адукацыі, прадугледжана вывучэнне тэмы «Лексіка», у межах якой разглядаюцца наступныя ключавыя паняцці: слова, яго лексічнае значэнне; адназначныя і мнагазначныя словы; прамое і пераноснае значэнні слоў; амонімы, іх адрозненне ад мнагазначных слоў; сінонімы і антонімы, іх роля ў маўленні; паронімы [3]. Як бачна, запазычанай лексіцы асаблівая ўвага не надаецца, і, на першы погляд, засяроджвацца на ёй наогул няма неабходнасці. Аднак запазычаная лексіка – неад'емная частка сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, якая вельмі часта актуалізуецца пры вывучэнні не толькі тэмы «Лексіка», але і іншых тэм і раздзелаў. Немагчыма не выкарыстаць іншамоўныя словы пры вывучэнні сінонімаў, антонімаў і паронімаў і выкананні адпаведных практыкаванняў. У распрацаваных намі заданнях сустракаюцца, напрыклад, сінонімы *гуманізм* і *чалавечнасць*, антонімы *старт* і *фініш*, паронімы *абанент* і *абанемент* і інш.

[2]. Уменне навучэнцаў вызначыць від семантычнай сувязі ў такіх выпадках залежыць ад валодання гэтымі словамі, разумення іх лексічнага значэння. І таму задача выкладчыка – пры неабходнасці патлумачыць значэнне незразумелага ці невядомага запазычанага слова. Як паказвае практыка, найбольшыя цяжкасці выклікаюць у навучэнцаў іншамоўныя паронімы. Заданні на размежаванне паронімаў, у тым ліку запазычаных, уключаюцца ў заданні цэнтралізаванага тэсціравання.

Аб'ектам увагі лексічныя запазычанні выступаюць і ў раздзеле «Графіка і арфаграфія» пры вывучэнні тэм «Правапіс галосных» і «Правапіс зычных» [2]. Спецыфіка іншамоўных слоў звязана тут з цэлым шэрагам удакладненняў, напрыклад:

- аканне не перадаецца ў асобных словах: *брызент, дрызіна, цырымонія* і інш.;
- фіналі *-эль, -эр* у запазычаных словах перадаюцца як *-аль, -ар*: *шніцаль, камп'ютар, ордар*, за выключэннем уласных назваў, дзе ў фіналі захоўваецца *э*: *Одэр, Юнітэр*;
- на месцы этымалагічнага *е* ў некаторых выпадках пішацца *ы*: *арышт, інжынер, канцылярыя* і інш.;
- на канцы нязменных слоў пасля зычных (акрамя *л, к*) у асобных словах захоўваецца *е*: *камюніке, піке, філе*;
- пасля губных зычных, а таксама *з, с, н* у асобных словах пішацца *е*: *медаль, менеджмент, сервіз* і інш.;
- спалучэнні галосных *іо, йо* ў залежнасці ад вымаўлення і становішча ў слове могуць перадавацца як *іё (ыё), іа, ё, я, ё*: *аксіёма, патрыёт, іон, іанізацыя, маёр, маяран* і інш.; адметныя правілы існуюць для перадачы на пісьме і іншых спалучэнняў галосных: *іе, йе, іа, йа*;
- захоўваюцца цвёрдыя *д і т*: *майстар, медыцына, фламастар* і інш.;
- перад суфіксамі *-ін-, -ір-, -ік-, -ёр-, -еец-, -ейск-* дзеканне перадаецца: *брыгадзір, візіцёр, білецік* і інш.;
- правапіс *дз, ц* у некаторых словах вызначаецца па слоўніку: *арцель, бардзюр, дзюна, каранцін, цюльпан* і інш.;
- на месцы спалучэння *дт* на канцы слоў запазычаных пішацца *т*: *Кранітат, Рэмбрант, Шміт* і інш.;
- этымалагічнае спалучэнне *стн* спрашчаецца: *аванпосны, баласны, кантрасны, фарпосны* і інш.;
- ва ўласных назвах пасля галосных *в і л* не чаргуюцца з *ў*: *краіна В'етнам, Балгарыя, Талстой* і інш.;

- не скарачаецца ненаціскае у на канцы слоў: *шоу, ноу-хау*, а таксама ў складзе фіналей *-ум і -ус*: *акварыум, кансіліум, соус* і інш.

Прыведзены вышэй спіс утрымлівае толькі тыя асаблівасці перадачы запазычаных слоў, якія найбольш шырока прадстаўлены ў сістэме арфаграфічных правілаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, і мае на мэце падкрэсліць важнасць іх засваення.

Іншым разам у навучэнцаў узнікаюць цяжкасці з выбарам адпаведнай арфаграфічнай нормы праз няўпэўненасць у запазычаным характары самой лексемы. І гаворка не пра тое, што многія даўно запазычаныя і адаптаваныя словы правамерна не ўспрымаюцца як чужыя (напрыклад, *дыван, зброя, здрада, канапа, капуста, карабель, лак, лёс, малюнак, салата, скарб, торба, харч, цвік, чай* і інш. [1]), правапіс такіх лексем, як правіла, цяжкасцей не выклікае. Гаворка пра тое, што ў сучасным маўленні англіцызмы і іншыя віды запазычанняў настолькі пашыраны, што нават адносна нядаўна перанятыя словы могуць не ўспрымацца як іншамоўныя.

Безумоўна, уменне ўбачыць за звычайным знешнім выглядам запазычанае слова фарміруецца на аснове ведаў пра паходжанне гэтага слова, яго этымалогію. Але існуюць і фармальныя прыкметы запазычаных слоў, з якімі можна пазнаёміць навучэнцаў. Гэта, напрыклад, наступныя фанетычныя рысы:

- захаванне націску на апошнім складзе ў галіцызмаў: *булён, жалюзі, кампот, кіно, медаль, партфель, партызан, сезон* і інш.; на перадапошнім – у паланізмаў: *апантаны, бавоўна, блакітны, парэнчы, сукенка* і інш.;

- пачатковыя этымалагічныя *а і э*: *аксаміт, акцёр, акцыя, алмаз, армія, арэнда; экзамен, эра, эліксір, энергія, эпітэт, этап, эпоха* і інш.;

- два галосныя побач у корані слова: *індывідуальны, кааператыў, прэзідыум, сілуэт* і інш.;

- цвёрдыя зычныя перад *э*: *бутэлька, сэнс, мэта, патэльня, пэндзаль* і інш.;

- гук [ф], які перадаецца літарай *ф* – усе словы з літарай *ф* неславянскага паходжання: *вафля, кефір, кофта, форма* (адзінае славянскае выключэнне – назоўнік *філін*, дзе *ф* узнік на месцы *кв*);

- пачатковыя *ге, ке, хе*: *геній, герой; кепка, кепска; херувім* і інш.;

- спалучэнні *шт, шп, шр*: *штука, штык, шпала, шпора, маршрут* і інш.;

- спалучэнні *дл, тл* у корані слова: *вяндліна, кавадла, павідла, тлусты* і інш.;

Выразнай прыметай запазычаных лексем з'яўляецца наяўнасць прыставак *a-*, *анты-*, *архі-*, *контр-*, *рэ-*, *дэ-*, *дыс-*, *дэз-*: *алагічны*, *антырэлігійны*, *архіцяжкі*, *контратака*, *рэканструкцыя*, *дэкваліфікацыя*, *дыслакацыя*, *дэзынфармацыя*; суфіксаў *-ізм-*, *-ызм-*, *-іст-*, *-ыст-*, *-ір(ава)-*, *-ыр(ава)-*, *-ізн-*, *-ызн-*: *сацыялізм*, *нацызм*, *марксіст*, *фашыст*, *манціраваць*, *сівізна*, *старызна*, фіналей *-іс*, *-ум*, *-ус-*: *кампраміс*, *тэзіс*, *лінолеум*, *пленум*, *вірус*, *натарыус* і інш.

На запазычаных прыстаўках ёсць неабходнасць спецыяльна засяродзіцца пры вывучэнні раздзела «Марфемная будова слова. Словаўтварэнне і арфаграфія». Для правільнага вызначэння як марфемнай будовы слова, так і яго словаўтварэння навучэнцам неабходна: 1) ведаць, якія запазычаныя прыстаўкі існуюць у беларускай мове, а таксама 2) умець адрозніваць іх ад іншамоўных слоў і частак слоў (звязаных каранёў).

Так, прыстаўкі *a-*, *анты-*, *архі-*, *гіпер-*, *гіпа-*, *дэ-*, *дэз-*, *дыз-*, *дыс-*, *ін-*, *інтэр-*, *інфра-*, *контр-*, *пра-*, *пан-*, *пост-*, *прапа-*, *рэ-*, *суб-*, *супер-*, *транс-*, *ультра-*, *экс-*, *экстра-* ў асноўным лацінскага і грэчаскага паходжання, іх правапіс падпарадкоўваецца агульным правілам і сам па сабе цяжкасцей, як правіла, не выклікае. Але складанасці могуць узнікаць пры неабходнасці вызначыць марфемную будову слова ці спосаб яго словаўтварэння ў тых выпадках, калі навучэнцы не валодаюць навыкамі ідэнтыфікацыі марфемнага статусу частак запазычаных слоў. Такія навыкі можна выпрацоўваць на прыкладах пар слоў накішталт *гіпермаркет* – *гіпербала*, *панславянizm* – *пандэмія*, *транспазіцыя* – *транспарт*, *рэарганізацыя* – *рэакцыя*, *субтропікі* – *суб'ект* і інш., у якіх ёсць як слова з адпаведнай запазычанай прыстаўкай, так і слова з падобнай каранёвай часткай. Аналіз марфемнай будовы падобных прыкладаў дапаможа вызначыць і спосаб іх словаўтварэння. Пры гэтым важна звяртацца па прыклады да знаёмай навучэнцам лексікі, напрыклад, тэрміналогіі літаратурнаўства: *гіпербала*, хіміі: *рэакцыя*, геаграфіі: *субтропікі* і інш. Разам з тым нельга абыходзіць увагай і сучасную агульнаўжывальную лексіку іншамоўнага паходжання, напрыклад: *гіпермаркет*, *пандэмія*, *транспарт* і інш.

Як бачна з вышэйсказанага пра запазычаныя словы, асноўная, хоць і не адзіная, праблема, звязаная з імі пры выкладанні вучэбнай дысцыпліны «Беларуская мова» падчас падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання, палягае ў галіне арфаграфіі і выпрацоўкі навыкаў перадачы запазычаных слоў на пісьме ў адпаведнасці з літаратурнымі нормаўмі. Агульнадаступнай крыніцай, што знаёміць з такімі нормаўмі, з'яўляецца слоўнік. Яго запатрабаванасць і роля павялічваюцца ў выпадках, калі правапіс таго ці іншага запазычанага слова не падпа-

радкоўваецца агульнаму правілу (слова з’яўляецца выключэннем), або калі неабходнасць звароту да слоўніка падкрэсліваецца ў самім правіле (гл. напрыклад, правапіс зычных *дз* і *ц* у некаторых словах [4, с. 17], правапіс падвоеных зычных у запазычаных словах [4, с. 22] і інш.). Усё гэта робіць патрэбным выданне слоўнікаў па беларускай мове, у якіх сярод іншага будзе адлюстравана і актуальная іншамоўная лексіка.

Такім чынам, пры выкладанні вучэбнай дысцыпліны «Беларуская мова» для слухачоў падрыхтоўчага аддзялення і падрыхтоўчых курсаў запазычанай лексіцы павінна надавацца неабходная ўвага ў межах такіх тэм, як «Лексіка», «Правапіс галосных» і «Правапіс зычных», раздзела «Марфемная будова слова. Словаўтварэнне і арфаграфія». Адначасова з выпрацоўкай уменняў ідэнтыфікацыі сінонімаў, антонімаў, амонімаў і паронімаў іншамоўнага паходжання, навыкаў граматычнай перадачы на пісьме запазычаных слоў, выяўлення запазычаных прыставак і інш., важна давесці да навучэнцаў думку пра неабходнасць мэтанакіраванага засваення імя запазычанай лексікі праз чытанне мастацкай літаратуры, а таксама удумлівых адносін да тых іншамоўных слоў, якія ўжо ўвайшлі ў іх слоўнікавы запас.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: [каля 25000 слоў і тэрмінаў]: у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1999. – Т. 1. – 735 с.; Т. 2. – 734 с.
2. Давыдава, Г.М. Беларуская мова : электронны вучэбна-метадычны комплекс для слухачоў факультэта даўніверсітэцкай адукацыі БДУ / Г. М. Давыдава ; БДУ, Фак. даўніверсітэцкай адукацыі, Каф. даўніверсітэцкай падрыхтоўкі. – Мінск : БДУ, 2018. – 159 с. : табл. – Бібліягр.: с. 156–159. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/206222>. – Дата доступу: 22.02.2021.
3. Караткевіч, І.І. Беларуская мова: Вучэбная праграма для беларускіх грамадзян, якія засвойваюць адукацыйныя праграмы падрыхтоўкі да паступлення ва ўстановы вышэйшай (сярэдняй спецыяльнай) адукацыі Рэспублікі Беларусь / І. І. Караткевіч, Г. М. Давыдава [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/248880>. – Дата доступу: 22.02.2021.
4. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. Цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / уклад.: І. Л. Капылоў [і інш.]; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2016. – 968 с.

BORROWED VOCABULARY IN TEACHING THE BELARUSIAN LANGUAGE

G.M. Davydava

Belarusian State University, Minsk, Belarus

The article deals with borrowed vocabulary as the subject of special attention in teaching the Belarusian language. It describes specific features of borrowed words in

the process of learning synonyms, antonyms, homonyms and paronyms, assimilation of spelling norms and rules, in learning of morphemic structure of the word and word formation.

Keywords: borrowed vocabulary, spelling borrowed words, teaching of the Belarusian language.